

TE WHAKATERENGA O HE TAONGA TE REO

Nō te 1 o Here-turi-kōkā ka eke te pakeke o Te Taura Whiri i te Reo Māori ki te tekau mā tahi tau, nō te mea, nō te 1 o Here-turi-kōkā 1987 i kīia ai tō tātou reo he reo mana nō tēnei whenua e te Ture Reo Māori, ā, i raro anō i taua ture ka tū ko Te Taura Whiri e tū tonu nei.

Ahakoa ko te pepeha o te wā ko tērā i pepehatia rā i te tau 1995 te tau i kīia ko 'Te Tau o Te Reo Māori arā, 'He Taonga te Reo', i whakaarotia ake e ōna tāngata me tiki atu anō koirā hei kupu arataki i ngā mahi o te wā.

Hei whakanui i te tau, i whakaritea e te Taura Whiri kia tukuna he pūtea, ā-karahipi nei, hei whakamānawa i te tau. I roto i ngā whiriwhiri whakatauhia ana me whakawhiwhi ki tētahi e whai ana i Te Tohu Kairangi ka tahi, me reo Māori ka rua, me pā te kaupapa ki te reo Māori ka toru.

Whakarārangi ana ngā kaitono, ā, i roto i te wā ka whakaitihia iho ki te tokorua, ā, nō muri mai i tētahi tirohanga, i tētahi patapataitanga i te tokorua nei ka whakatauhia e te hunga whiriwhiri me whakawhiwhi ki a Mere White o Te Arawa me Ngāti Maniopotō.

Ka nui te whakamihī me te whakamiharo ki a Mere mōna e kaha nei ahakoa he wahine moe tāne, ā, tokorima rawa ā rāua tamariki. Ko tana tāne ko Tahu, e whai ana i te reo i Te Whare Wānanga o Waikato, ā, katoa ā rāua tamariki he mea whāngai e rāua ki te reo Māori kia noho ai ko tērā hei reo mātua mō ā rāua tamariki.

I tua atu i tērā he mihi anō ki a Quinton Hita, kei roto nei i ngā mahi pāho reo i te reo irirangi. Ko tana tino mahi he whakatītina i te hunga o tōna whakatipuranga, tamaiti ake rānei kia whai mai i te reo. He tangata matatau ki te reo, ā, ka noho hei tauira ki te hunga ako i te reo, whakaaro nui rānei ki te reo.

He nui ngā kōpaepae kua oti mai hei whakatairanga i te āhua o te pūoru Māori o ēnei rā tonu nei, o nanahi tonu ake nei rānei, onamata rā anō rānei. Kua kaha ake te putaputa o te kōpaepae engari ko te wawata kia nui kē noa ake.

I puta anō he mihi ki a Brendan Smyth, kaiwhakarite hōtaka o Irirangi te Motu mōna i kaha ki ngā kōpaepae nei.

I whakaotihia te ata ki te reo o Hori Chapman me āna waiata i tito ai. He kōpaepae hou tana kua puta ko 'Tōku Reo' te ingoa. Nāna ētahi o ana waiata i waiata, ā, ko te whakamiharo atu nō ēnei tau noa iho nei ia i tauri ai ki te ako i te reo, ā, ko tēnei kōpaepae āna kei te reo Māori te katoa o ngā waiata o runga.

Ko Mīria Simpson tētahi o ngā kaiwhiri me Mere White te kaiwhiwhi i Te Karahipi Ngahurutanga a Te Taura Whiri

Ko te kōrero i puta i te Toihau o te Taura Whiri i roto i ana mihi ko te tono kia whakaarotia ake kia kotahi noa te reo irirangi reo Māori mō te motu. Ko te hunga pāho me matatau ki te reo me matatau anō hoki ki te taha pāho me ōna āhuatanga katoa. I tua atu i tēnei me āhei te motu whānui ki te rongo, ki te whakarongo anō hoki ki tēnei wāhi pāho ahakoa kei hea te kāinga noho o te hunga whakarongo. Ko te tino whai hua o tēnei whakaaro he whakawhāiti mai i tēnei hunga ki te wāhi kotahi, ā, ka noho ko te hunga pāho nei hei tauira atu anō mā te hunga e whai ana, e ako ana i te reo. Kei hea te hua i tua atu i tērā?

Kia mārama mai – kāore i te kīia kia kaua ngā reo irirangi ā-iwi me ō rātou ake reo, engari ko tēnei e whakaarotia ake hei tāpiri atu ki ērā. Ko te hunga pāho me tino matatau koirā te whāinga matua, ko te iwitanga o te hunga pāho ehara i te mea nui, ko te matatau kē.

Kāti, koinei noa ake rā ngā kōrero mō te rā i whakaterea anō ai te whakaaro, He Taonga te Reo.

Te Haere ki Te Whare Wānanga o Mānoa, i Honolulu

Nā Tīmoti Kāretu, Te Toihau o Te Taura Whiri i te Reo Māori

‘Ahakoa kua kore he tāngata mōhio ki te kōrero i tō mātou reo e whai tonu ana mātou ki te whakaora ake’

Koinei te kōrero a tētahi wahine mai i tētahi o ngā iwi o Kānata, i tā mātou hui titiro hōhonu ki te kaupapa o te rūmaki i te akonga ki te reo. Nā ko te wahine nei itiiti nei ngā kupu o tōna reo e mōhio ana ia, ā, tē aro i a ia me pēhea te tūhono o tētahi ki tētahi kē atu. Ka aroha atu au, ā, ka whakamīharo atu anō hoki mōna i whakamomori nei ki te reo o ōna tīpuna kia ora mai anō i a rātou.

Ko te wairuatoa tērā engari ko te waimarie i mau i a rātou ō rātou tīpuna e kōrero ana, e waiata ana ki te ripene me te ataata, ā, mā te āta tātari pea i ērā ka paku pahawa tētahi punua ora nei. Otirā koia rā te inoi me te wawata o te ngākau.

Arā atu anō tētahi rōpū Inia i tae ake tokotoru ngā kaikōrero kei te ora, ko tētahi e rima tekau ngā kaikōrero, ko tētahi e tatau tonutia ana engari me te whakapae a te kaikōrero inā eke te tokomaha ki te rua tekau ko tōna tino momoho nei tērā.

I tonoa mai ko te Toihau kia haere atu hei kaiwhakaako ki te kura nei, ā, i reira au e rongo ana i ngā kōrero. Ko tā mātou, ko tā te hunga whakaako, he kimi i ngā huarahi huhua e taea ai tā te hunga nei e whai nei.

Ko te whakaaro i a mātou ko te tonono i a rātou kia whakaritea mai he pūrero, ā, mā mātou ngā āwhina, ngā whakamāherehere me ngā whakaaro ā te wā e tonoa mai ai.

Tino papai ngā pūrero i tutuki, ā, i tua atu i ngā reo tangata whenua o Amerika, o Kānata, o Hawai’i me Aotearoa – i reira anō ngā reo o Ūropi engari ko ngā iwi kōrero e noho kē mai ana i Amerika, ā, ko te reo Pākehā te reo matua.

O ēnei reo ko ngā mea i tino whāia ko te reo Pāniora, ko te reo Wīwī, ko te reo Tiamana, ko te reo Hapanihi, ko te reo Pōtukihi, me tētahi o ngā reo Hainamana. Kitea ana hoki

ahakoa he aha te reo o tēhea whenua o te ao, ki te kore e kōrerotia e kore e ora, me whai kaikōrero tēnei mea te reo e tino ora ai, kāore i kō atu, kāore i kō mai – koinā!

Nā, i roto i ēnei mahi katoa kei te tirohia te wāhi ki te rūmaki, ki te whakamātau i te matatau o te tangata ki tōna reo i ako ai, ki te taha whakangungu kaiwhakaako, ki te whakaparahako mai a te hunga whakahē e kī nei kia kotahi te reo i Amerika – ā, ko taua reo ko te reo Pākehā.

Kia noho takatū, kia noho mataara tātou ki tērā o ō tātou whakaaro o te kotahi noa iho o te reo. Kei whiua ko tātou ki tērā kōrero ā tōna wā e te Pākehā me ētahi Māori autaia tonu nei te nui, me māranga tātou ki tā tātou i urupare atu ai inā werohia mai.

Ko te hunga tangata whenua puta i te ao kei te kaha te tiro pēnei mai ki a tātou nei. He kite mai, he rongo anō hoki, e nanakia tonu ana te neke whakamua a te Māori mō te āhua ki tōna reo nā reira kua taki hiahia haere pēnei mai kia kite ā-kanohi he aha rā e taea nei e Māori mā.

Ko wai o tātou kāore i te mōhio ki ngā raru e pā tonu nei nā reira ka āhua whakaaro he aha rā tā ērā e haere mai rā kāore anō nei kia mārō te haere o te kaupapa. Aua atu, e mārō noa ake ana i tā tētahi atu iwi tangata whenua puta noa i te ao.

Me pēhea te kore e puta o tahi mihi ki te hunga e kaha nei? Me pēhea te kore e heke o te roimata i te kitenga atu o te roimata i ngā karu o ērā i a rātou e kōrero mai ana i te āhua ki a rātou me te tino ngaro o ō rātou reo.

E te ao Māori tahuri mai ki tōu reo inā hiahia koe kia ora tonu haere ake nei. Ki te kore tātou e pīrangi kia ora tonu, ā, kāti e noho noa iho tātou ki tā tātou noho o te kore noa iho, ka waiho atu mā tētahi atu e mahi te mahi. Kei māikoiko rawa kei toupiora rawa, tē whakaaro kē ai mā where, mā pango ka oti te mahi.

Whāia ko tērā o te ohu, ā, inā whērā kei hea kē noa mai nei tō tātou reo me tōna ora.

Te Whakatū Hui Ahurei mō te Reo

Kei te rangahaua e Te Taura Whiri i te Reo Māori te whakaaro kore rānei whakatū, i tētahi Hui Ahurei, ko te reo tōna pūtake. Koia tērā ko Te Waihoroi Shortland, tētahi o ngā Kaiwhiri o Te Taura Whiri i te Reo Māori, kei te rapu ake i ngā āhuatanga e taea ai te whakatū hui. Ko tāna mahi i tēnei wā, he huri haere i te motu ki te apoapo ake i ngā whakaaro o te iwi mō te kaupapa nei, me te rapu i te hunga kaikā ki te tautoko mai i te hui e whakaarohia nei.

Ki tā Te Waihoroi, me rangi tahi te āhua o te whakatū hui, ā, kia pau katoa te rā kotahi, kia kī te rua tekau mā whā haora i ngā mahi whakatairanga i te reo.

E anga atu ana te titiro a Te Waihoroi ki ngā mahi i ngā Whakataetae Kapa Haka o Aotearoa. Ahakoa te papai o ērā mahi, me te puaki mai o te reo, arā atu anō ngā whakamahi i te reo e hiahia nei a ia kia whakanuia – ko te puaki whiti tērā, ko ngā kōrero mai i ētahi pukapuka kua tāngia ki te reo Māori tērā, ko ngā tautohetohe ā-rōpū ērā, ko ngā whakaatu whakaari ērā, ko ngā whakataetae ngahau ērā, tae noa ki ngā tāngata whakaputa kōrero hātakēhi.

Ko te tūmanako ka pāhohia te katoa o te hui ahurei nei ki runga Reo Irirangi, ā, ka whakaatahia mai hoki ki runga Pouaka Whakaata.

Ko tētahi o ngā whāinga e wawatahia ana ka ahu mai i te hui, kia whanake ake te reo, ā, kia noho hei reo mā nonohi, mā mātātahi, mā tai-pakeke, mā kaumātua, kia kōrerotia i ngā wā katoa, i ngā wāhi katoa.

Ko Te Waihoroi Shortland i Te Hui Taumata Reo Māori, 1995

Ko te wawata, kia tū te hui nei ia rua tau, ia whā tau rānei. Ko tētahi ake whakaaro, ki te whakahaere i ētahi momo hui pēnei ki ngā rohe, kia kitea ko wai te hunga koi, te hunga rika, te waha mākohakoha mai i ngā rohe, hei tū, hei kōrero, hei whakataetae ki te hui-ā-motu.

Koiane i tēnei tētahi o ngā take tino nui e whakahaeretia ana i raro i te maru o He Taonga Te Reo. Hei te paunga o te marama o Hōngongoi ka whākina ngā āhuatanga katoa o He Taonga Te Reo ki te iwi whānui.

Pūrongo e pā ana ki Te Hui Tuarua o Te Asian-Pacific Forum

Nā Rangi McGarvey

Te Hui Tuarua a ngā Kaiwhakamāori o Āhia me te Moana-nui-a-Kiwa, i tū ki Seoul, te tāone matua o Korea ki te Tonga, i ngā rā mai i te 3 ki te 7 o Here-turi-kōkā, 1998. Nā te Rōpū Whakamāori o Korea (Korean Society of Translators Inc.) te reo karanga.

I tīmata te hui i te 9.30 i te ata o te Rāhina te 3 o Here-turi-kōkā, ki te papa 31 o te Hōtēra President, ki te puku tonu o te tāone matua o Seoul. I pōhiritia mātau e ngā māngai o te iwi kāinga, ko tētahi ko te Minita mō ngā Tikanga ake o Korea (Minister of Cultural Affairs). Ko tētahi ake o ngā kaituku mihi ki a mātou, ko Linda Sivesind, te Perihitini Tuarua o Te Kotahitanga o Ngā Kaiwhakamāori o te Ao (FIT).

Ko te pūtake o te hui, ko te whai i ngā huarahi e māmā ai te tūhono i ngā Kaiwhakamāori o Āhia me te Moana-nui-a-Kiwa, kia māmā ake te āwhina a tētahi i tētahi, ka tahi; ko te hiki ake i te tūranga o te Kaiwhakamāori, kia mana ai ngā mahi whakamāori, i tēnā whenua, i tēnā whenua o te ao, ka rua.

Āwhiwhiwhi ki te 100 te tokomaha o ngā Kaiwhakamāori i tae atu ki te hui i runga i te reo karanga o te rōpū kāinga, arā, te Rōpū Kaiwhakamāori o Korea. Ko te nuinga o ōku hoa, nō ngā iwi tonu o Āhia – mai i Korea, i Haina, i Mareia, i Whitiāmu, i Taiwan, i Hapani, i Īrāna me Initonihia. Tokowhā i ahu mai i Ahitereiria, ā, ko ahau anake te tangata mai i Aotearoa.

Te minenga i Te Hui Tuarua ā ngā Kaiwhakamāori o Āhia me Te Moana-nui-a-Kiwa.

I te hui, i kōrerohia e te tangata whenua ngā āhuatanga rerekē o te ao kei te pā mai ki te reo o Korea. Hei tauira; ko ngā kupu hāngai ki te ao hangarau e mahia ana ki Korea, e ahu mai ana te nuinga i te reo Hapanihi, ko ētahi mai i te reo Ingarihi. Me kī, ko ngā kupu mino ēnei, arā, ko ngā kupu he mea tiki i tētahi reo, ka whakamahia e reo kē. He tini ngā kupu kua tīkina pēneitia e te reo Māori, hei tauira; motokā, taraka, tereina, hōhipera, koti, hāte, tarau, tångari, neketai. Ahakoa te mātotoru o te uru mai o ngā kupu mino nei ki te reo o Korea, ko te kī mai a te iwi kāinga, kei te kaha te ora o te reo.

Ka huri ngā kōrero o te hui, ā, me te whakaputa kaupapa mai i tēnā whenua, mai i tēnā whenua, mai i tēnā whenua.

Ko Prof. John Crone, he Pākeha mai i Ahitereiria, engari he matatau ki te reo Cantonese o Haina. Ko tana kōrero, he pai noa ki te tiki i te kupu mai i tētahi reo hei whakamahi mā tētahi atu. Ko tāna, mehemea e ora ana tētahi reo, kāre noa iho he āwangawanga ki te tiki atu i te kupu mai i tētahi atu reo, ka whakamahi. Ko te reo tino kaha ki te tango kupu mai i reo kē, ko te reo Ingarihi. Ki a ia, he tohu tērā i te ora o tētahi reo. “Kāre he hua o te noho wehe o tētahi reo mai i tētahi atu reo. Ko te mutunga atu ka ngoi kore haere, ka hauā haere, he kore e taea nō taua reo te whakamārama ake ngā āhuatanga o te ao hurihuri.”

Mai i te whenua o Malaysia, ko Dr Abdullah Hassan. Ko tana kōrero e whakamārama mai ana i te noho o ngā reo e toru ki tōna whenua, arā, te reo Malay, te reo Ingarihi me te reo Hindu. I te wā i te Kīngitanga o Ingarangi te mana whakahaere o runga o Malaysia, he mea whakatau e rātou ko te reo Ingarihi te reo kawē i ngā take mātauranga, i ngā take Kāwanatanga, me kī, ngā whakahaere o taua whenua.

I te whiwhinga i tō rātou tino rangatiratanga, ka hurihia e te iwi kāinga o Malaysia ngā pukapuka ako, ngā tohutohu me ngā rauemi katoa ki te reo Malay. He aha te take i mahi pēnei ai rātou? Nā tō rātou mōhio, ki te ora te reo taketake o Malaysia, me tuku māna e kawē ngā kaupapa whakaako, ngā kaupapa whakahaere Kāwanatanga, kia kite mai te iwi kāinga, ē, he mana tonu tō te reo taketake ki tōna ake whenua, nui ake i tō te reo Ingarihi. I runga i tērā ka whakapono te iwi Malay e kore e ngaro tō rātou ake reo.

Arā noa atu ngā kōrero i puta i taua hui. E anga atu ana te titiro ki te āhua o te mahi whakamāori ki tēnā whenua ki tēnā whenua. Ahakoa ko te reo Ingarihi te reo tuarua ki te nuinga o ngā tångata i ū mai ki te hui nei, i whai kaha te katoa ki te whakaputa i tō rātou whakaaro me ngā kōrero ki roto katoa i te reo tai karawa nei.

Ko ngā pūrongo i roto katoa i te reo Ingarihi; anei ngā ūpoko o ētahi e whai nei; “Training of Professional Han – Tibetan Language Translators and its Future”, “Translation Education”, “Literary Translation”, “Linguistic Approach of Translation Studies”, “How to Translate ‘logos’ in Aristotle’s *Poetics* properly into Chinese”, me ētahi atu. Kua kitea, tēnei mea te whakamāori kōrero, kei te wānanga hōhonuhia e ngā whenua ki Āhia.

Ko te Perehitini Tuarua o Te Kotahitanga o Ngā Kaiwhakamāori o te Ao (FIT), ko Anne Sivesind nō Nōwei.

Nāna te pōhiri kia hui atu ngā Kaiwhakamāori o te Ao ki te tāone o Mons ki Belgium, ā te marama o Paenga-whāwhā, 1999. Ko tōna wawata, kia tae atu tētahi tangata, ētahi tångata rānei mai i te iwi Māori ki taua hui, me tōna hiahia kia puakina mai he kōrero e pā ana ki te ora o te reo Māori ki taua hui.

He maha ngā painga i puta i te hui nei. Tuatahi, ko te kite ā-kanohi, ko te kōrero tahi a ngā Kaiwhakamāori o Āhia me Te Moana-nui a-Kiwa tētahi ki tētahi. Tuarua, ko te whakawhitiwhiti mōhiotanga e pā ana ki ngā mahi whakamāori, mei kore ka kitea he āwhina mō tētahi mai i tētahi atu. Tuatoru, kei te titiro ngā Kaiwhakamāori o tēnei pito o te ao, ki te whakatū i tētahi ruruhau, wāhi huihui mō ngā rohe o Āhia me Te Moana nui a-Kiwa. Kei te tautokoria tēnei hiahia e te rōpū matua, ara e Te Kotahitanga o Ngā Kaiwhakamāori o te Ao.

Tua atu o ēnei painga kua whakahuatia i runga ake nei, ko te hua ka pā mai ki te iwi Māori me tōna reo, ko ngā kōrero mai i tēnā whenua, mai i tēnā whenua e pā ana ki te whakaora i te reo taketake o aua whenua. Kei pōhēhē tātou, ko tō tātau reo anake te reo o te ao kei te whiua ki runga i ngā au miha o te wā, ā, e ngoi kore haere ana, e pāmamao ana te tangi. I kōrerotia e ētahi ngā totohe kia ora ai te reo taketake i tō rātou wā kāinga. Ko ētahi, kua oti kē te whakatakoto mahere rautaki whakaora reo kia puta ai te ihu.

Nō te rā tuaono o Here-turi-kōkā ka hiki te hui, ka taki hokihoki mātau ki tō mātou wā kāinga.

Ko Te Whānau

Nā Tipene Crisp

Nau mai, haere rā tāku pukapuka ki te iwi e whakamomori ana ki te reo Māori nei. He pānui hou a *Ko Te Whānau* hei āwhina i ngā whānau e ngākaunui ana ki te reo, engari kāhore i te matatau ki te kōrero. Kei te mōhio tātau, kei ngā whānau te oranga o te reo, arā, mehemea e kaha ana te kōrerotanga o te reo i te kāinga i waenganui i te whānau, ka ora haere te reo. Kei te rite tonu te puta mai o tēnei kōrero i ngā rangahautanga a te hunga e tohunga ana ki ngā āhuatanga o ngā reo iti o te ao. He pono tonu te kōrero, he nui te wāhi ki ngā kura me ngā mahi pāho engari ehara ēnei mea i te riwhi mō te kōrerotanga o te reo i te kāinga. Tōna tikanga, hei tautoko kē ēnei mea i te reo i te kāinga!

Heoi, kei te mōhio tātau he ruarua noa ngā whānau e kaha ana ki te kōrero Māori i te nuinga o te wā, ā, kei te mōhio anō tātau he mahi nui tonu te whakapakari i te reo ki waenga i te whānau. Nā reira mātau i noho ai ki te whakaaro he aha ētahi huarahi e āwhina ai mātau i tēnei iwi e whakamomori nei ki te reo. Me te mōhio anō hoki, he nui ngā pātai mō te taha ki te reo hei whiriwhiri mā ēnei whānau. Hei tauira; ko tēwhea te reo me kōrero ki ngā tamariki? Ko tēwhea te reo me kōrero ki tō hoa? Ki whea kōrero Māori ai? Ki whea kōrero Pākehā ai? Me pēwhea te nui o te wā e kōrero Māori ana e mau ai te reo i āku tamariki? He aha te wāhi ki te pouaka whakaata? Me

Ko te kaituhi Tipene Crisp, tōna hoa wahine a Mākere me ngā tamariki, Wiremu (2), Julia (10), Hīria (6).

pēwhea inā kua kore e mōhio ki ngā kupu e rite ana?

He pātai nui ēnei pātai katoa, ā, kāore e kore ka rerekē ngā whakautu a ia whānau. Engari, mā te whānau anake ēnei pātai e whiriwhiri, ehara mā Te Taura Whiri, mā tangata kē rānei. Ā mā ngā whānau anō ā rātau whiriwhiringa e whakatinana. E kore ēnei mahi e taea e ētahi atu. Mā te whānau anake. Engari, e kī ana mātau me hoatu ngā kōrero

me ngā rangahautanga e hāngai ana ki ēnei pātai ki runga ake nei kia whiriwhiri ngā whānau i ēnei take i runga i te mōhio, arā kia kua noa rātau e kapokapo kōrero i te takiwā.

Koiane te tino kaupapa o tēnei pānui, he whāngai atu i ngā kōrero me ngā rangahautanga e hāngai ana ki ngā whānau, me te hoatu anō hoki i ētahi rautaki e whakatinana ai rātau i ā rātau i whiriwhiri ai mō te reo.

I te pānui nei, arā, *Ko Te Whānau*, ka tirohia ngā kōrero a te hunga e tohunga ana ki ngā mahi whakaako reo, ngā kōrero a te hunga e whakaora ana i ētahi atu reo iti, me te hunga anō hoki kua roa e kōrero Māori ana ki waenganui i a rātau anō. Ka tirohia hoki ngā pātai me ngā māharahara o ngā mātua Māori e tuku ana i ā rātau tamariki ki ngā kōhanga me ngā kura i te pānui nei, ā, ka kimihia mai ētahi whakautu hei āwhina i a rātau.

Ka whā ngā putanga o te pānui nei i te tau. Ka tāia e Te Taura Whiri, ka tuku ai ki ngā kōhanga me ngā kura, ki ngā reo irirangi me ngā tari anō hoki o Te Puni Kōkiri me Te Tari Taiwhenua. Hei muri ake nei, ka tā a Te Taura Whiri i ētahi pukapuka mō *Te Reo Māori i te Kāinga*, ko te take hei tautoko i ēnei mahi.

Te Kura Reo ki Waahi

Kua rima ināia nei ngā kura kua whakahaeretia e Te Taura Whiri mō ngā ākonga o roto i ngā kura kaupapa kua whai wāhanga kura tuarua.

I tēnei wā ko tōna toru nei aua kura rā, arā, ko Hoani Waititi, ko Rākaumanga me Rūātoki, ā, i tēnei o ngā kura i tū nei ki te marae o Waahi i te takiwā o Rāhui-pōkeka, rohe o Tainui, i runga anō i te reo tāwhiri o Rākaumanga ko tōna āhua 60 nei pea ngā ākonga i tae mai.

Ahakoa ākina ngā ākonga nei kia kōrero Māori mō te katoa o te wā kei te kura rātau auare ake, ka tohe tonu ko te reo Pākehā hei reo mō waenganui i a rātau anō. Atu i te āta kurukuru nei mō rātau i kōrero Pākehā, tē aro i a mātou me aha kē rā. Ki konā tonu mātou riri ai, he aha te aha!

Ehara kē hoki i te mea kāore e puta i a rātau o rātau whakaaro ki te reo Māori, ehara, engari he momo kakī mārō, taringa mārō. E tino pōhēhē ana mā te kōrero Pākehā ka ora ko te reo Māori, ā, kei hea te pōhēhē i tua atu i tērā?

Tērā pea ko te tauira e kite ana, e rongorongo ana rātau ko tērā o te kōrero Pākehā a te hunga kaumātua ki a rātau anō. Nā, ki te pērā mai a reira he aha hoki a konei i kore ai e pērā atu? Ahakoa huri ki hea, e kōrero Pākehā kē ana te ao Māori ki a ia anō, ā, heoi anō tā te rangatahi he whai atu, he aha kē hoki te hua o te kōrero Māori? Hei whakangata i ngā hiahia o te kāhui kaiwhakaako a Tīmoti, hei whakatau noa rānei i te puehu e tutū ana i a Tīmoti ia wā e rongorongo ai ia i te reo Pākehā e kōrerotia ana?

Aua atu, kotahi atu anō te kura kei te tū mai, ā, ko tērā ki te kura o Hoani Waititi ā te marama o Mahuru.

Kua takoto te kōrero a Tīmoti ki te whai tonu rātau i te reo Pākehā kāti, e whai engari kua tukuna te kaupapa ki ērā atu kura e kaha nei te pātōtō mai kia uru mai ki te kaupapa. Ka tohe mai ngā kura nei ki te kōrero Pākehā kua tohe a Tīmoti kia whakarērea mai ēnei ki rahaki ka tiki atu ko ērā e hīkaka mai ana. Kia tino mārāma mai koutou ki tērā, e koutou, ngā kura o Hoani Waititi, o Rākaumanga me Rūātoki.

Anei te mānuka kua takoto kei a koutou a tua atu!

Mēnā he āhuatanga pai tō ngā kura nei ko tērā o te taura tangata e mārō ake nei, e mārō ake nei. Mēnā ki te pērā mai anō hoki te reo, e, kei hea kē mai!

Kāti, ka hoki tonu aku mihi ki aku kaiwhakaako e kaha nei ahakoa takeo ai i ētahi wā i te kōroiroi, i te kōioio tonu mai o ngā ākonga, ko te nuinga ia inā kē noa atu te pai. Ka riro mā tokoiti a tokomaha e hōhā ai, engari pēnei i te pirau o te āporo nei ka taea tērā te tīkaro ake. Nā reira e whakaohiti ana i a Ngāi Whakatakeo mā, noho takatū mai mō te kura ki Waititi.

Atu i ēnei kōrero nei, ngā mihi nui ki te umu taoroa o te marae o Waahi i pangoro ai te whataroa a Manaia i te whakautenga mai a ngā uri o Tainui waka ki Waahi marae e nohoia nei e Te Arikiniui, e Te Ata-i-rangi-kaahu.

E Rangi, kei taku ariki, i mahana, i rangatira te hui i ōu taenga ake ki waenga i te rangatahi noho ai, kai tahi ai. Tēnā rawa atu rā koe i te whakaaro rangatira, whakaaro tautoko mai i te kaupapa.

E tātau mā o roto i ngā kura nei ka kite anō ki te kura o Hoani Waititi ā Mahuru.

He Hē Anō Te Hē!

Nā Tīmoti Kāretu

Tēnei māua ko taringa te rongo ake nei kua kaha te whiua o te kōrero, 'E, e takahi ana koe i tōku mana', inā whakatikahia te hē o te rere mai o te kōrero a te tangata.

Ko ōna kore mōhio nei ki te whakatakoto i te reo i runga i te tika, i te pono kei te kōrero mai mō te autaia mana e takahia nei.

Ko tā te hunga e ako ana he whakarongo ki tā te hunga matatau whakatakoto i te kupu, mā te whai hoki i tā te matatau ka mōhio ko te kūare, ko te pōhēhē, ko te kore mōhio.

Ko wai o tātou kāore i whakatikaina mai e tētahi e matatau kē noa atu ana i a tātou ahakoa he aha te kaupapa? Ko wai nei? Mā te mamae hoki te whakatika mai a te tangata matatau kē noa ake i a koe ka aha? Ka matatau ake te mea i whakatikaina rā? Engari mō tēnā, ka noho tonu ko kūare tōna hoa haere he kore i areare mai nō taringa ka tahi, he waiho mā wheke kurī noa iho e kawe ka rua, ka noho ko whakamau, ko mauāhara tonu atu rānei hei hoa ka toru, engari kia tino kī noa ake au ki te pērā mai te tangata e kore ia e matatau ki te reo ahakoa pēhea.

Ko tāku nā whakautu hoki ki tēnā whiu mai i te kupu, arā, mō te takahi mana, he kī noa atu, 'E, kei te tūkino, kei te kōhuru koe i tōku reo.' Ki te pīrangī koe koinei hei reo mōu, tēnā kia tika mai i a koe, ka whakarongo ki te hunga matatau me tā rātou kī mai, 'me pēnei kē, me pērā kē' rānei engari kaua e amowheke, e hūneinei noa!

Kia hoki ake anō ki te kōrero 'He hē anō te hē!' Kāore i tua atu, kāore i tua mai i tērā!

Koutou e ako nei, e whai nei i tō tātou reo kia mau tonu ai, kia ora tonu ai, ka nui te mihi engari kia mārama anō tātou ki tō tātou matatau mehemea kāore i te eke, ā, kāti whāia kia eke, arā, whakarongo ngā taringa, e kopī te waha atu i te whiu pātai kia mārama ai he aha kē i pēnei ai, he aha kē i pērā ai.

He wā anō hoki e kōrero ai te waha, he wā anō hoki e noho puku ai taihoa e kōrero. Kia mōhio tātou katoa āhea tēhea whāia ai. Ki te taea tērā kua tīmata tā tātou takahi i te ara o te tika, i te ara o te mārama.

Ki te tohe te tangata mō te tohe noa te take he aha te hua ka puta? He tino kore nei! Engari ki te tohe te tangata kia puta ai ia ki te whai ao, kia whiwhi rānei i tāna i pai ai, kātahi te hua ka puta.

Kāti, kia hoki noa ake ki te kōrero a ngā kaumātua, arā, 'He hē anō te hē, he tika anō te tika.' Waiho i konei, kia kitea ai ka pēheatia te reo e te hunga ako engari ki te rongo au e hē mai ana ko tāku he kī noa atu, 'E me pēnei kē', ā, ki te kī mai tērā, 'E, kei te takahi koe i tōku mana', ko tāku atu 'E, kei te kōhuru, kei te tūkino koe i tōku reo.' Me mutu i konei. Whakatika rānei, kōrero Pākehā kē rānei engari me mutu te kōhuru, te tūkino!

Te kōpaki He Muka

Mai i te He Muka pānui ki te kōpaki kātahi ka rangona whānuitia ētahi o ngā mahi huhua a Te Taura Whiri i te Reo Māori.

Koinei te kōpaki e mahia ana e Minaaka Productions, hei whakatakoto i ētahi tauira o te reo Māori.

Kia rongo te taringa i te tangi o te reo o te ao o nehe, me te ao e haere ake nei. E ono ngā wāhanga o tēnei kōpaki.

He kupu whakataki nā te kaiārahi. Whai i muri ko te reo o Te Toihau o te Taura Whiri i te Reo Māori. Ko Te Aumangea me ngā reo o ngā mana nui o te ao Māori i takatū ki te whakapakari me te whakaū i te reo Māori ki roto anō i te iwi Māori me tauīwi.

He maramara kōrero mō ngā kaupapa huhua e pā ana ki te reo me te hunga e pūmau nei ki te kōrero Māori. Ko Te Ngutu Pihipihi tērā me ōna ake whakaaro mō ngā whakanekeneke e whakapōkaikaha nei i ā tātou, i te iwi Māori. Ko ngā kiwaha me ngā kupu hōu ētahi kua mau ki tēnei kōpaki, hei whakamahi mai mā tātou katoa e manako nei ki te orange o te reo Māori, ā, e kaingākau nei kia mau i a rātou te reo e mau ana i te tokoiti.

Hei kīnaki i ngā kōrero o te kōpaki ko taua āhua anō, he waiata.

Ko ngā kaitautoko i te putanga o te kōpaki He Muka ko Te Taura Whiri i te Reo Māori me Te Māngai Pāho.

Tekau mā rua ngā putanga kua whakaarohia hei mahi mā Minaaka Productions. Ko ngā tāngata e whai ringaringa ana ki tēnei kōpaki, ko Te Toihau o te Taura Whiri, Ko Tīmoti Kāretu, ko Te Haumihiata Mason, ko Rangi McGarvey, ko Maaka McGregor, ko Rauru Broughton, ko Wena Tait, me Rereata Mākiha. E pāhotia āna tēnei kōpaki e ngā reo irirangi Māori o te motu.

Ngā Rauemi a Te Papa Tongarewa

“E hura ō mata ki te mata o te rorohiko, ka toro i ngā taonga o te motu”

He kupu whakatenatena tēnei i te hunga kōrero Māori, te hunga whakaako i te reo Māori me te hunga ako i te reo Māori kia tahuri ki te whāwhā atu i tētahi rauemi hou kua hangaia e Te Papa Tongarewa. He pātengi raraunga te rauemi e kōrerohia nei, ā, ko tōna 300 nei ngā kōnae kua tuhia ki te reo Māori e pā ana ki ngā kaupapa huhua noa. Ko te tino nuinga o ngā kōnae nei, he neke atu i te toru whārangi te roa. Ko te tāhuhu e paihere ana i te katoa o ngā kaupapa nei, ko Aotearoa tonu me ōna heke katoa. Ko ngā aitanga a Tāne me ngā mahi a Rūaumoko tēnā, ko te kutikuti hipi tēnā, ko ngā mahi toi tēnā, ko te motupaika rongonui o John Britten tēnā, tae atu ki te Tiriti o Waitangi me ngā kōrero mō te marae o Te Papa Tongarewa. He tipakonga noa iho tēnei e āhua mārama ai te tangata ki te whānuitanga o ngā kōrero e mau mai ana ki te pātengi nei.

I tua atu i ngā kaupapa kua tuhia kētia ōna kōrero, arā anō ētahi kātahi anō pea ka āta tuhia ki te reo Māori, pēnei i te rokiroki i ngā kōiwi o te tuatara, ngā mahi whakaipoipo a te kākāpō, tēnei mea te ‘tā ā-whao’, pēhea ai te hanga me te whakanikoniko i tēnei mea, te ‘tapa’, te pūtakenga mai o te ‘pungapunga’, me ngā kōrero mō te hunga rapu i te whatu kairangi nei, te koura. He mea tāpiri anō ki ia kōnae tētahi kupu āwhina hei whakamāmā ake i te wāhi ki te kaupānui.

I tēnei wā, me mātua haere atu koe ki Te Papa Tongarewa e toroa ai ēnei kōrero. Kei reira ētahi rorohiko tekau mā tahi, i ngā taiwhanga rangahau, e wātea ana ki te hunga tūmatanui, kia pai ai tā rātou tiroiro haere i ngā kōrero nei. Ka taea anō hoki ngā kōrero nei te tā mai, hei hari māu ki te kāinga. Heoi anō, mehemea he kōkōmuka-tū-tara-ā-whare te tangata, ka taea anō te tonono ā-karere kia tukuna atu te rārangi o ngā kōnae, me te tonono anō kia tukuna atu ngā kōnae e hiahia ana koe.

Me kōrero anō ngā whakaahua e mau mai ana ki ngā kōrero nei. Kei reira ētahi whakaahua te mutunga kē mai nei o te ātaahua, ā, ka taea ētahi o ēnei te tā mai i te taha o

ngā kōrero me ngā kupu āwhina. Arā anō ētahi pūmanawa rorohiko kua raua atu hei whakahihihi i te ngākau o te tangata ka toro atu te ringa ki tēnei rauemi, pēnei i ngā tūāporo ataata me ngā tūāporo rongo.

Koinei tētahi o ngā kaupapa kua whakatinanahia e Te Papa Tongarewa i runga i tō rātou hiahia kia noho mai te reo Māori ki roto i ā rātou mahi, me tō mātou whakaponono anō, e tautoko ana tēnei mahi a rātou i ngā mahi whakaora ake i tō tātou reo. Heoi anō kia mōhio mai tātou, i tahuri Te Papa Tongarewa ki te tuhi i ngā kōrero huhua nei ki te reo Māori hei toro mā te hunga e ako ana, e whakaako ana, e ngākau nui ana rānei ki te reo Māori. Ki te kore ngā rauemi nei e toroa e tātou, kua whakakorea te tuhi ki te reo Māori, kua noho noa iho mai ki te reo Pākehā. Ko wai ka mōhio. No reira he whakahau tēnei ki a tātou katoa kia haere ake, kia tonono rānei ngā kōnae nei kia haere tonu ai te tuhia ki te reo Māori.

Inā tata nei, ka whakahaeretia tētahi mahi rangahau e titiro ana ki ētahi o ngā whakahaere a te karauna me ā rātou kaupapa here e pā ana ki te reo Māori. He torutoru noa iho ngā tari whai kaupapa here e pā ana ki te reo Māori, ā, ko Te Papa Tongarewa tētahi o ngā tari kei mua noa atu e haere ana. Me taku mōhio kua roa tonu ētahi o ngā kaimahi o reira e tohe ana, e whawhai ana kia reorua tūturu tērā o ngā whakahaere a te kāwanatanga. Me mihi tēnei hunga ka tika.

Ko te nuinga o ngā tari a te karauna, ka mutu atu pea tā rātou aro mai ki te reo Māori i te whakamāoritanga o ō rātou ingoa. Heoi anō, arā anō ētahi e whakaputa reorua ana i ētahi o ā rātou pūrongo, ā rātou mātāre me ērā momo tānga. Ko ētahi, e iri reorua mai ana ngā pānui i ō rātou whare. Arā anō hoki ētahi kore kore ana he paku aha. Engari anō Te Papa Tongarewa. Nā te kaha o ētahi o āna kaimahi, e noho pūrangiaho mai ana te reo Māori i ana paetara, ā, e tika ana anō kia pēnei i te mea e kīia ana tērā whare he whare taonga, ā, ko te reo Māori te tino taonga o tēnei whenua.

TE AROTAKE I TE MUKA

Kua raua mai ki tēnei o ngā Muka tētahi rārangi pātai e mōhio ai te Taura Whiri e pēhea ana ngā whakaaro o te hunga pānui i te Muka ki ēnei pitopito kōrero, arā, e pai ana rānei, e rerekē ana rānei, e pēhea kē ana rānei.

E rua ngā wāhanga o tēnei arotake. He titiro whakamuri tā te wāhanga tuatahi. Kei tēnei wāhanga ngā pātai e pā ana ki ngā Muka e whā kua puta i roto i te 12 marama kua pahure. Ka tirohia ngā whakautu ki ēnei pātai e te tūtehi whakapaunga moni a te Kāwanatanga, arā, e te Tari Tātari Kaute o Aotearoa, e taea ai e rātou te whakatau mēnā he kaupapa tēnei e whaitake ana, he mōmou moni noa iho rānei.

Kua āhua pai tonu ā koutou whakautu ki ēnei pātai i roto i ngā tau, i runga pea i tō koutou mōhio e tirohia ana ēnei whakautu e tērā o ngā tari kāwanatanga. Engari kei konei mātou o te Taura Whiri e whakaaro ana kāre e kore he whakaaro atu anō ō koutou, he whakahē, he whakatikatika, he inoi, he aha atu rānei, e whaihua ake ai He Muka ki te hunga pānui. He mea pupuri pea ēnei

whakaaro, he ngākau pai nō ētahi ki tēnei whakahaere Māori e taka nei ki raro i te kōnui arotake o te Kāwanatanga.

I a mātou ka noho ki te āta whiriwhiri i ngā kaupapa ka whakahaerehia e Te Taura Whiri mō te 12 marama atu i te 1 o Hōngoi 1998 (ko te ‘tau pūtea’ tēnei e whāia ana e te ao pakihi i Aotearoa) ka whakaaro iho mātou kua eke ki te wā e āta tirohia anō ai tēnei kaupapa, me kore e kitea he āhuatanga hou e ngahau ake ai te Muka, e kaha ake anō ai te hiahia o te iwi Māori whānui ki ēnei pitopito kōrero.

Nā konei kua noho mai te wāhanga tuarua o te rārangi pātai me tana titiro whakamua, me tā mātou inoi kia kaha tonu koutou ki te tuku mai i ō koutou whakaaro e pai ake ai ngā Muka o muri atu. Mēnā he tokomaha tonu te hunga e pēnā ana te whakaaro, ā, he whakaaro ka taea e tēnei pito te whakatinana ehara, ka pērā.

Nā reira ko te inoi a mātou, kia wātea mai koutou ki te whakautu i ngā pātai o te rārangi pātai e mau atu nei (kāore pea e neke atu i te rima meneti ki te whakautu i te katoa o ngā pātai), ka tuku mai ai ki tō mātou tari (Te Taura Whiri i te Reo Māori, Pouaka Poutāpeta 411, Te Whanga-nui-a-Tara).

HE WAIATA ONAMATA

Nā Mīria Simpson, Te Taura Whiri i te Reo Māori

E Te Kaipānui - Tae rawa atu Te Muka ki a koe kua puta te kōpaepae pūoro a te rōpū taitama 'Te Reo Rangatira Trust'.

Anei rawa te tino taonga mā te iwi Māori huri noa. He whakapaparanga i ētahi o ngā Mōteatea i kohikohia i ōna rā e Apirana Ngata, e tana tama, e Wiremu rāua ko Wiremu Paaka, ā, tae noa mai ki a Wiremu Kerekere mā.

Kua tawhito rawa hoki, kua tārepārepa noa ngā rīpene o tērā wā; nā reira ka tipu te whakaaro i ngā taitama nei me nanao atu rātou ki ngā rāwekeweke o tō rātou nei ao, ki ngā rorohiko, kia whānau hou mai ai ngā reo reka o ngā kaiwaiata, kia mārama ai hoki ngā kupu. Ko te kōpaepae pūoro tēnei ka puta!

Āpiti atu ko ngā taputapu whakatangitangi - kia rangona atu te tangi a te pūtōrino, a te pūtātara, a te pahu me te aha ake. Kei reira anō te pukapuka whakamārama i ngā waiata me te whakamahi i aua taputapu rā.

Ko ngā mōteatea, me ngā waiata nō ngā takiwā maha. Ko te whakapaparanga i whai i te āhua o tēnei mea o te tangata - he waiata mō te tamaiti whānau hou, mō te taiohinga, he waiata whaiāipo, ā, pakeke noa, kaumātua noa, mate noa. Mā tōna ingoa tonu *He Waiata Onamata* e tohu he waiata, he mōteatea nō ngā rā o mua te nuinga. I whakauruhia atu anō ētahi, torotoru nei, o tēnei rautau.

I kī ake rā ahau he tino taonga - mā ngā pakeke, hei

Ko Mīria Simpson, Hirini Melbourne me Richard Nunns i te hui whakātere i te He Waiata Onamata.

whakaoho i ngā mahara; mā ngā uri whakaheke e whai ana kia mātau rātou ki ēnei momo waiata. Ko te mea nui rawa, kia mau pai tēnei āhua o tō tātou reo rangatira.

Ko Te Reo Rangatira Trust te rōpū whakaara; ko Whai Ngata, ko Hēnare te Ua, ko Bradford Te Apatu-o-te-rangi Haami, ko Timothy Moon, koinā rātou. Tēnei rātou te tuku mihi nei ki ngā hunga āwhina mai i te kaupapa - ki Te Reo Irirangi o Aotearoa, ki Te Toi Māori, ki Te Māngai Pāho, ki Te Taura Whiri i te Reo Māori - He Taonga te Reo, ki te Polynesian Society o Aotearoa.

Tēnā rawa atu koutou.

PUKATONO MŌ NGĀ RAUEMI A TE TAURA WHIRI

Tēnā koa tonoa mai kia:

___ x Ngā Hākinakina 1 (1990, 33 whārangi)

___ x Ngā Hākinakina 2 (1991, 27 whārangi)

___ x Apirana Ngata (whakaahua)

___ x He Muka (pānui whakamōhio)

___ x Ko te Whānau (pānui whakamōhio)

TE KATOA (Kei roto te tāke hokohoko i ēnei utu katoa)

Ingoa: _____

Kāinga noho: _____

Waea: () _____

@ 5.00 _____

@ 5.00 _____

@ 5.00 _____

kāore he utu

kāore he utu

\$ _____